

УДК 811.111'42

ЕВОЛЮЦІЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ГУМОРУ У ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

О.О. Чорновол-Ткаченко, канд. філол. наук (Харків)

Стаття містить спробу аналізу еволюції та класифікації підходів до вивчення гумору взагалі та в межах політичного дискурсу зокрема. Вивчення таких підходів, що належать до різних гуманітарних дисциплін, не дає повного уявлення про використання категорії комічного зі стратегічними цілями, але надає можливість ознайомитись з окремими аспектами означеної категорії та її складових.

Ключові слова: гумор, категорія комічного, політичний дискурс, теорії комічного.

О.А. Черновол-Ткаченко. Эволюция и классификация подходов к изучению юмора в политическом дискурсе. Стаття содержит попытку анализа эволюции и классификации подходов к изучению юмора вообще и в рамках политического дискурса в частности. Изучение таких подходов, принадлежащих к разным гуманитарным дисциплинам, не дает полного представления об использовании категории комического со стратегическими целями, но дает возможность ознакомиться с отдельными аспектами названной категории и ее составными частями.

Ключевые слова: категория комического, политический дискурс, теории комического, юмор.

O.O. Chornovol-Tkachenko. Evolution and Classification of Approaches to Studying Humour in Political Discourse. This paper contains an attempt at analyzing evolution and classifying approaches to studying humour in general and within the framework of political discourse in particular. Analysis of such approaches that belong to different humanitarian disciplines does not provide us with a comprehensive idea of utilizing the category of the comic to reach certain strategic aims, but it enables researchers to study specific aspects of the category and its components.

Key words: category of the comic, humour, political discourse, theories of the comic.

Аналіз різних аспектів політичного дискурсу поступово стає одним з найпоширеніших напрямів сучасних гуманітарних наук. Високий ступінь залежності життя світового та окремих національних суспільств від загальних політичних інтенцій та дій конкретних політичних фігур роблять цю сферу людської діяльності надзвичайно впливовою. При цьому особливий інтерес дослідників припадає на засоби здійснення політичного впливу на аудиторію – широкий суспільний загал.

Серед інших шляхів здійснення такого впливу гумор та засіб його фактичної реалізації займають одне з провідних місць. На сьогоднішній день аксіоматичним є твердження про те, що гумор – це потужний стратегічний інструмент владного впливу на політичних опонентів та електорат, але лінгвістичні механізми його здійснення ще чекають на детальне вивчення. Саме це і складає актуальність даної розвідки.

Першим кроком у вивченні використання гумористичних засобів у політичному дискурсі, що складають об'єкт дослідження, є детальний аналіз еволюції та класифікації підходів до гумористичної складової зазначеного дискурсу, що складає предмет дослідження.

Стаття має за мету провести якісний та зіставний аналіз різноманітних поглядів на природу комічного з огляду на можливість опису функціонування цієї надскладної категорії в межах політичного дискурсу. Матеріалом дослідження стали роботи провідних вчених, що зробили внесок у розуміння категорії комічного як такої.

Спроби пояснити структуру та з'ясувати умови функціонування комічного (і гумору як його окремої маніфестації) було протягом століть зроблено представниками кількох академічних дисциплін. Найбільшу кількість робіт маємо у межах філософії, психології, теорії комунікації та риторики. Для пов-

ного розуміння того, які саме мовні засоби реалізації комічного є найбільш поширеними та/чи ефективними або, навпаки, неефективними в межах політичного дискурсу, нам вважається за необхідне проаналізувати згадані вище спроби та з'ясувати, на які питання вже дано відповіді, а які ще на неї потребують. Однак спираючись на різні методологічні підходи й навіть виходячи з різних наукових парадигм, дослідники минулого й сучасності надають нам важливі відомості про різні аспекти (логічний, психологічний, соціальний) існування комічного. Цей внесок до сучасного розуміння стратегічного використання гумору в текстах політичного дискурсу важко переоцінити.

У межах багатовікової філософської думки виділяємо три домінуючі підходи до вивчення категорії комічного: теорію переваги, теорію розрядки та теорію невідповідності. Різниця між підходами полягає в основному в тому, що стає їх об'єктом – гумор або сміх. Теорія переваги приділяє увагу тому, що саме ми відчуваємо до предмету жарту, теорія розрядки концентрується на ефекті сміху та гумору, а теорія розрядки вивчає умови, необхідні для того, щоб вважати щось смішним. За останні 50 років ці три філософські підходи привернули увагу лінгвістів, причому на перший план вийшли семантичний та прагматичний аспекти гумору. З огляду саме на цю тенденцію роздивимося кожну з теорій більш детально.

Теорія переваги пов'язана з уявленням про те, що через гумор ми виявляємо свою перевагу над іншими людьми або речами, а сміх – це реакція нашого організму на усвідомлення такої переваги. Перші письмові пам'ятки гумористичних текстів носили саме глузливий характер, наприклад в “Іліаді” Гомера або Старому Завіті [16]. Започаткував цю теорію Платон в “Філебі”, підтримали її Аристотель [1], Гоббс [2], Хейворт [14]. Цю теорію можна використовувати для аналізу тих гумористичних висловлювань у політичному дискурсі, що носять глузливий характер і які мають за мету принизити опонента.

Теорія розрядки стосується психічних та психологічних функцій комічного: розумової розрядки, відпочинку, зняття напруги. Одним з перших прихильників цієї теорії став Шафтсбері у філософсько-

естетичному творі “*Sensus Communis: Eсе pro свободу розуму та гумору*” (1727) [18]. Пізніше до цієї теорії звернувся Олександр Бейн, а розвинув її остаточно Герберт Спенсер [23]: він стверджував, що акумульований під час різних видів діяльності запас енергії має розряджатись, а гумор в купі зі своїм фізіологічним проявом – сміхом – надають людині саме таку можливість. При цьому Спенсер зробив ще одне важливе для нас зауваження: сміх не завжди є реакцією на ситуацію, в якій усі її учасники почуваються комфортно [23].

Зігмунд Фрейд запропонував один з перших системних підходів до теорії розрядки [4]. Фрейд зацікавила теорія сміху Спенсера, але він змушений був змінити її з огляду на потреби психотерапевтичної практики. У цій теорії владу віддано оповідачеві жарту, в той час як слухач може лише йти тим шляхом, що вказав оповідач. Загалом, більшість сучасних теорій комічного визнають, що розрядка може бути елементом гумористичної ситуації, але піддають сумніву її обов'язковість.

Третьою й найбільш сучасною філософською теорією комічного є теорія невідповідності, яка переважно займається вивченням гумору (а не сміху, як дві попередні), а саме того, що робить об'єкт смішним. Метою такого підходу є розкриття того, яким чином ефект гумористичного задоволення бере свій початок у невідповідності. Згідно з цією теорією, смішним може бути те, що дисонує з нашими очікуваннями від ситуації. Оскільки деякі невідповідності призводять до непорозуміння, негативних емоцій та навіть страждань, зрозуміло, що не всі невідповідності можуть бути джерелом комічного. “Уміння насолоджуватись невідповідністю – це суто людська характеристика... тому що інші представники світу тварин обробляють свої відчуття лише з практичними цілями, а тому мають сприймати прояви невідповідності як щонайменш загрозливі” [16, с. 12]. Саме завдяки такому умінню “відсторонитись”, зайняти позицію між когнітивним та афективним ми можемо побачити приємне (смішне) у деяких невідповідностях.

Аристотель першим згадує ефект невідповідності у “Риториці” [5], хоча, безумовно, він не надає теорію в остаточному вигляді. Ідеї Аристотеля підтримав Цицерон: “Ти вже знаєш, що найбільш

загально відомий вид [категорії комічного] є той, коли ми очікуємо почути щось, а кажуть зовсім інше” [10, с. 80]. Наступним розробником теорії стає І. Кант, який зробив спробу поєднати теорії невідповідності та розрядки [3]. А. Шопенгауер також був схильним прийняти теорію невідповідності, хоча і не погоджувався з кантівським уявленням про те, що невідповідність розряджається в ніщо [22].

Психологічна наука також надає філологам ряд теорій та підходів до вивчення теорії комічного. У всебічному огляді психологічних студій гумору та сміху Провін [21] зауважує, що сміх – це “стародавній вокальний релікт, що співіснує з сучасним мовленням – психологічний і біологічний акт, що історично передує як гумору, так і мовленню” [21, с.3]. Більшість психологічних досліджень комічного пов’язана зі сміхом або з галузями психології, що пов’язані з гумором. Так, є роботи, що вивчають співвідношення гумору та особистості [9], агресії [13] та соціальної інтеракції [12]. Деякі з цих досліджень розглядають гумор як продукт психологічної орієнтації на агресію та як засіб позбавлення від неї. Наприклад, Голдстайн [13] дійшов висновку, що на позитивне сприйняття гумору більший вплив справили когнітивні стимули, ніж особистісні якості. Ця теза є релевантною для дослідження стратегічного застосування гумору, бо вона доводить той факт, що мовець має вплив на сприйняття аудиторією певної інформації як комічної. Автори іншої роботи [19] доводять шляхом психологічних експериментів, що агресивність висловлювань може зростати пропорційно до їх дотепності. Узагальнюючи аналіз робіт з психології, зауважимо, що основний акцент в них зроблено не на структурі та інтенціональних моделях гумору, а радше на індивідуальній відповіді людини на стимул (гумористичне висловлювання або ситуацію). Подібно до філософів, психологи не намагались пояснити онтологію категорії комічного, а робили спроби віднайти значення сміху та проаналізувати умови успішного сприйняття гумору. Такий аналіз є безперечно цікавим з точки зору вивчення гумору у політичному дискурсі: політичний гумор (гумор політиків) розрахований на цільову аудиторію, а тому обов’язково має пристосовуватись до неї. Крім того, він бере до уваги різні

фактори, що гіпотетично можуть підвищувати ефективність гумористичної стратегії (чисельність аудиторії, загальна атмосфера/настрій і т.п.).

Вартими на увагу є також дослідження застосування гумору в педагогічній практиці. Вони доводять, що гумор має переважно позитивний результат щодо утримання уваги.

Таким чином, психологічні теорії гумору побудовано на когнітивних та афективних результатах сміху та гумору. На нашу думку, такі дослідження можна продуктивно використовувати у філологічних студіях, що стосуються окремих аспектів використання категорії комічного в політичному дискурсі. Так, розуміння психологічних потреб аудиторії та вміння пристосуватись до них може стати запорукою продуктивності такого використання.

Теорія комунікації також надає нам низку спостережень, перспективних для подальшого аналізу предмета нашого дослідження. І хоча їх не завжди можна застосувати безпосередньо до аналізу політичного гумору, деякі з цих досліджень можуть поглибити філологічне розуміння ролі гумору у політичному дискурсі. Бейтсон [7] наполягає на тому, що гумор є, з одного боку, загальнолюдським явищем, а з іншого – національно маркованою категорією. Він порівнює жарти з парадоксом та робить припущення, що свобода говорити нісенітницю, свобода насолоджуватись нелогічними альтернативами мислення є невід’ємною частиною комфортних людських взаємовідносин.

Інакше кажучи, з психологічної точки зору, гумор можна розглядати як гармонізатор людських взаємовідносин, як психотерапевтичний засіб, як соціальну імпліцитну згоду позитивно відреагувати на парадоксальне (комічне) твердження. Дослідження повсякденного мовлення [20] виявили, що гумор може використовуватись співрозмовниками для введення нових тем розмови та як прагматичний маркер того, що співрозмовники мають намір і далі обговорювати цю тему. В іншому дослідженні [8] було розроблено метод заміру частотності використання гумористичних стратегій у розмові. Спираючись на власну шкалу гумористичної налаштованості (Humor Orientation scale), це емпіричне дослідження виявило, що особи з високим показником частотності використовують гу-

мор часто і не обмірковують стратегію заздалегідь, а особи з низьким показником, навпаки, набагато ретельніше обмірковують гумористичні стратегії. Такі результати можуть надати корисну інформацію про різні засоби вербалізації комічного через різну частотність їх використання. Інші дослідження у галузі педагогіки містять висновок про те, що використання педагогом гумористичних стратегій під час занять мало позитивний вплив на афективний та когнітивний аспекти навчання. Гарретт подає аналіз стратегій та їх ефективності в межах ритуалізованих гумористичних ігор афро-американської спільноти та людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією [11] та доводить, що ці соціальні угруповання використовують гумор “не лише задля задоволення, а з метою утворення спільноти, створення альтернативного джерела підтримання власного “Я” та в якості зброї проти агресії зовнішнього світу” [11, с. 312]. Дж. Мейер [17] розвиває цю думку, досліджуючи гумор працівників різних організацій, та стверджує, що в таких умовах основним завданням різних гумористичних стратегій є встановлення цінностей та створення єдності.

Риторика також надає нам не менш цікаві висновки щодо ефективності/неефективності засобів комічного у певних різновидах дискурсу. Починаючи з Аристотеля, риторика переймалася різними формами гумору та питанням, де, коли та як їх можна застосовувати.

Сучасна риторична наука дещо змінила напрямки пошуку. Наприклад, Л. Олбрехтс-Тітека приділяє особливу увагу аналізу взаємовідносин спору та категорії комічного [18, с. 249]. При цьому до сфери інтересів дослідниці в основному потрапляють мовні структури, що лежать в основі комічного мовлення. Дослідниця надає схеми, що супроводжуються детальними коментарями, що стосуються механізмів мислення, ставлення та очікувань аудиторії і, що є суттєвим, намагається виділити ті особливості моделей, які роблять їх комічними. Німецький дослідник Шпайер [18, с. 252] аналізує взаємовідношення гумору та влади у політичному дискурсі та робить висновки про різницю функціонування гумору тих, хто при владі, та тих, хто її позбавлений. Крім того, він зупиняється на актуальному питанні обмежених можливостей

гумору у політичному дискурсі недемократичних суспільств.

Огляд існуючих підходів до вивчення гумору та спроба їх класифікувати були б неповними, якщо б ми не згадали провідні лінгвістичні теорії, що є релевантними для нашого дослідження у цілому. Необхідно зазначити, що усі вони є сучасними, хоча у своїх методологічних засадах спираються на класичні уявлення філософії мови про категорію комічного. Знаковими для лінгвістичних студій є роботи С. Аттардо про природу та засоби вербалізації комічного [6]. Теорія Аттардо, як і інші лінгвістичні теорії гумору, особливу увагу приділяє структурі гумористичних текстів/епізодів, а тому автора можна вважати представником структурної лінгвістики.

А.Ж. Греймас займався вивченням ізотопії та порушення у семантичному розумінні жартів [18, с. 240]. Ізотопія – це поняття, яке автор пов’язує з семантичними механізмами, що забезпечують однакове розуміння тексту різними реципієнтами.

Певну кількість лінгвістичних досліджень було присвячено таксономії об’єкта, що вивчається. Так, найбільш вичерпну класифікацію засобів мовної реалізації гри слів надано в роботі Дючасека (1970) [18, с. 268]: омофонія, омографія, полісемія та контамінація.

Семіотичні теорії гумору – це продовження теорій структурної лінгвістики. В їх межах дослідники намагаються надати пояснення механізмам вербального гумору та визначити їх роль у дискурсі художньої літератури. Базовою роботою у цьому напрямку є [15]. В ній автор доводить, що гумор – це результат так званої бісоціації (термін Кестлера), тобто “сприйняття ситуації або ідеї... у двох самостійних, але зазвичай несумісних планах референції” [15, с. 35].

Представники прагмалінгвістики поглибили аналіз гумористичних текстів, розпочатий у межах структурної лінгвістики та семіотики, а саме вони звернулися до вивчення значення та використання жартів. Провідною фігурою у цьому процесі став Кохен, який висунув тезу стосовно того, що зрозуміти жарт – це не зовсім те, що знайти його комічним та посміятися з нього [18, с. 302]. Такий підхід ставить питання про онтологічний статус жартів, які не здаються реципієнту смішними. Крім того,

Кохен запропонував розрізняти “чисті” (pure) та “умовні” (conditional) жарти. Чисті жарти сприймаються усіма, хто володіє мовою жарту на достатньому рівні. Умовні жарти вимагають від оповідача та реципієнта наявності додаткових загальних знань або спільного емоційного настрою. Очевидно, що роботи Кохена стали важливим кроком уперед до інтерпретації гумористичних стратегій у прагматичній перспективі (гумор як засіб розбудови соціальної єдності, створення особливого різновиду інтимізації стосунків співрозмовників) та, в свою чергу, до виявлення стратегічної цінності й варіацій інтерпретації інтенції мовця у випадку стратегічного застосування гумору.

На закінчення розвідки маємо зазначити, що різноманітні теорії, що належать до різних гуманітарних академічних дисциплін, висвітлюють велику кількість аспектів гумору та категорії комічного, але повного та остаточного уявлення про них не надають. Найбільш репрезентативними з існуючих теорій комічного вважаємо теорії переваги, розрядки та невідповідності. Кожна з них спирається на багатовікову традицію філософської думки, але при цьому додає до свого арсеналу підходів вивчення комічного як категорії взагалі (та комічного як засобу впливу зокрема) логічний, психологічний та соціальні аспекти. Сучасні дослідження комічного концептуально спираються на зазначені вище теорії, але у переважній більшості додають когнітивного та комунікативного компонента до своїх студій.

Вважаємо за потрібне вивчати як класифікацію найбільш авторитетних підходів до вивчення гумору, так і новітні доробки, доповнення до них, бо саме і лише вони можуть стати вихідним пунктом у дослідженні ефективності/неефективності гумористичних реалізацій у політичному дискурсі, що і складає перспективу дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Поэтика / Аристотель. – Л. : Наука, 1968. – 416 с. 2. Гоббс Т. Избр. произв. в 2-х т. / Т. Гоббс. – М. : Наука, 1964. – Т.1. – 289 с. 3. Кант И. Сочинения в 6 т. / Иммануил Кант. – М. : Наука, 1966. – Т.5, 427 с. 4. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / Зигмунд Фрейд // Психология бессознательного. – Москва : Просвещение, 1989. – С. 170–210. 5. Aristotle. On rhetoric: A theory

of civic discourse / Aristotle // Translated by G.A. Kennedy. – New York : Oxford University Press, 1991. – 422 p. 6. Attardo S. Linguistic Theories of Humor / Salvatore Attardo. – Berlin, New York : Mouton de Gruyter, 1994. – 246 p. 7. Bateson G. The position of humor in human communication / Gregory Bateson // Cybernetics, eighth conference, edited by H. von Foerster. – New York : The Josiah Macy Jr. Foundation, 1952. – P. 38–46. 8. Booth-Butterfield S. Individual differences in the communication of humorous messages / Steven Booth-Butterfield, Melanie Booth-Butterfield // Southern Communication Journal. – 1991. – Vol. 56 (3). – P. 205–218. 9. Cattell R.B. The validation of personality factors in humor / R.B. Cattell, L.B. Luborsky // Journal of Personality. – 1991. – Vol. 15. – P. 283–291. 10. Cicero. Speeches / Cicero // Edited by R. Gardner. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1958. – 217 p. 11. Garrett M.M. Wit, power, and oppositional groups: A case study of “pure talk” / Mary M. Garrett // Quarterly Journal of Speech. – 1993. – Vol. 79 (3). – P. 303–319. 12. Giles H. Cognitive aspects of humor in social interaction: A model and some linguistic data / H. Giles, R.Y. Bourhis, N.J. Gadfield, Davies, A.P. Davies // Humour and laughter: Theory, research, and applications, edited by A.J. Chapman and H. C. Foot. – New York : John Wiley & Sons, 1976. – P. 48–56. 13. Goldstein J.H. The psychology of humor: Theoretical perspectives and empirical issues / Jeffrey H. Goldstein. – New York : Academic Press, 1972. – 68 p. 14. Hayworth D. Speech / Donald Hayworth. – Oskaloosa, Iowa, 1928. – 68 p. 15. Koestler A. The act of creation / Arthur Koestler. – New York : Macmillan, 1964. – 212 p. 16. Marreall J. Taking laughter seriously / John Marreall. – Albany : State University of New York, 1983. – 163 p. 17. Meyer J.C. Humor in member narratives: Uniting and dividing at work / John C. Meyer // Western Journal of Communication. – 1997. – Vol. 61 (2). – P. 188–208. 18. Muir F. Oxford Book of Humorous Prose / F. Muir. – Oxford University Press, 1992. – 782 p. 19. Nevo O. What do you do when asked to answer humorously? / O. Nevo, B. Nevo // Journal of Personality and Social Psychology, 1983. – Vol. 44, P. 188–194. 20. O’Donnell-Trujillo N. Heheh in conversation: Some coordinating accomplishments of laughter / N. O’Donnell-Trujillo, K.L. Adams // Western Journal of Speech Communication. – 1983. – Vol. 47. – P. 175–191. 21. Provine R. Laughter: A scientific investigation / Robert R. Provine. – New York : Penguin Books, 2000. – 186 p. 22. Schopenhauer A. The world as will and representation / Arthur Schopenhauer. – New York : Dover, 1819. – 629 p. 23. Spencer H. Essays on education, etc. / Herbert Spencer. – London: J.M. Dent, 1911. – 78 p.